

PROZAPADNE GRAĐANSKE SNAGE, KOMUNISTI I OKUPACIJA

Protivno nemačkom shvatanju debelacije, najviši krugovi Kraljevine Jugoslavije, koji su s nikšičkog aerodroma napustili zemlju, izjasnili su se za vođenje rata protiv osovine, proklamujući tu nameru i u emigraciji. Iz Grčke je kraljevska vlada prešla u Palestinu, a odatle juna 1941. u London, gde je dočekan s pompom kao saveznica.

Kralj Petar II je u Grčkoj, 16. aprila 1941. izdao proglas narodu povodom napuštanja Jugoslavije u svojstvu Vrhovnog komandanta Jugoslovenske vojske (pomoćnik mu je u aprilskom ratu bio vojvoda Petar Bojović, a načelnik štaba armijski general Dušan Simović) i poručio da je bio primoran pred nadmoćnijim neprijateljem da napusti „nacionalno zemljište“, ali da ne misli prekidati borbu. Kralj je pozdravio narod i izjavio da „čast zastave spasena je, ali nacionalna sloboda je u opasnosti“. Petar II je naglašavao da je neprijatelj uspeo da zavede jedan deo Hrvata, „ali pravi predstavnici hrvatskog naroda ostali su verni Jugoslaviji“. Vlada će, iako izvan zemlje, nastaviti borbu uz saveznike Veliku Britaniju i Grčku i učestvovati u „krajnjoj pobedi“, što je bilo lišeno realnog osnova, jer su se van Jugoslavije našle više nego simbolične jugoslovenske vojne snage. Mada su u Štabu Vrhovne komande postojali planovi za evakuaciju jugoslovenske ratne flote u savezničke luke na Sredozemlju, do toga nije došlo usled njenog brzog raspada, delatnosti „pete kolone“, neodlučnog stava komande flote i nepostojanja jedinstva akcije. Uspeli su jedino da isplove podmornica „Nebojša“ i motorne torpiljerke „Kajmakčalan“ i „Durmitor“ i da 16. aprila 1941. uplove u aleksandrijsku luku. Do Aleksandrije je stiglo i 10 hidroplana. Kapetan bojnog broda Mirko Plajvajs, komandant severnog sektora Obalske odbrane u Selcu, ugušio je ustašku pobunu u Crikvenici i uništio brodove i postrojenja, dok su poručnici

Sergej Mašera i Milan Spasić žrtvovali sebe potapanjem razarača „Zagreb“ u tivatskom zalivu.

U Izjavi kraljevske vlade od 4. maja 1941. ponovljena je odluka o nastavljanju rata. „Mi smo vojnički podlegli u ovoj neravnoj borbi, koju nam je neprijatelj nametnuo, ali je žrtva našeg naroda sveta i uzorita, kao što je njegova duša čista i spašena. Čast i naša nacionalna budućnost su spaseni.“ . . .

Uzimajući učešće u ovoj velikoj borbi, koja se danas vodi na velikoj svetskoj pozornici, mi odlučno nastavljamo borbu do vaspostavljanja teritorijalnog integriteta, nezavisnosti naše države i pune slobode svih Srba, Hrvata i Slovenaca.“

Antoni Idn je jugoslovensku vladu u izbeglištvu posle samo jednog dana nakon što je napustila zemlju označio kao jedinog legitimnog predstavnika Kraljevine Jugoslavije. Krajem juna 1941. britanski premijer je izneo da vlada poseduje sve državne atribute suverene vlasti. Vlada je aprila 1941. ocenila kao „verolomne“ sve akte Nemačke, Italije, Mađarske i Bugarske. U jugoslovenskoj objavi rata saopštenoj 4. maja 1941. (iako se po vladinom zaključku Jugoslavija nalazila u ratu sa Bugarskom od 6. aprila, a sa Mađarskom od 10. aprila 1941), Bugarska i Mađarska su optužene da su prekršile paktove o večnom prijateljstvu, učestvovala u napadu na Jugoslaviju i deobi jugoslovenskih teritorija. Vlada je odbacivala podelu jugoslovenskih teritorija i stvaranje kvislinških režima. Ne priznajući konstituisanje NDH i gledajući na nju kao na fašističku tvorevinu, nastalu posle nemačke agresije, kraljevska vlada je raskidala odnose sa zemljama koje su je prihnale. Britanska vlada je pokušaje cepanja Jugoslavije i slične akte označila za nevažeće i ništavne. Vlada SAD je, takođe, izrazila duboko gnušanje prema svim pokušajima rasparčavanja teritorije Jugoslavije. S ostalim poraženim savezničkim zemljama, čije su vlade bile u Londonu, Jugoslavija je prihvatila ratne ciljeve koje su Čerčil i Ruzvelt formulisali avgusta 1941. godine, poznate kao Atlantska povelja.

Prema kraljevskoj vladi u izbeglištvu, fašističke države prekršile su međunarodno-pravne norme prisvajajući pravo da okupaciju, kao privremen čin i prelazno stanje, koriste za razbijanje države čiji su se ustavni predstavnici deklarirali za nastavljanje rata u sastavu savezničke koalicije. Vlada je u inostranstvu nastavila da zastupa Kraljevinu preko svojih diplomatskih predstavništava i informativnih centara u savez-

ničkim i neutralnim zemljama, radeći i među jugoslovenskim iseljenicima u SAD i Južnoj Americi. Pored britanske pomoći, raspolagala je* delom zlatnih rezervi Narodne banke Kraljevine Jugoslavije prenesenim uoči rata u inostranstvo i zlatom iznetim prilikom napuštanja zemlje. Pojedini emigrantski prvaci u SAD nastojali su da pojačaju lični uticaj stavljajući ga u službu svoje nacije ili stranke. Čak i puko izražavanje volje jugoslovenske vlade u izbeglištvu za nastavljajanje rata nije odgovaralo nemačkoj tezi o prestanku postojanja vojno poražene države i pravu osvajača na prisvajanje njenih teritorija u ratu. Jugoslovenska vlada u izbeglištvu prihvatila je sem Atlantske povelje i Deklaraciju o savezničkoj solidarnosti u zajedničkoj borbi protiv Nemačke i njenih saveznika, a januara 1942. Vašingtonsku deklaraciju Ujedinjenih nacija. Vladini predstavnici zastupali su Jugoslaviju u svim savezničkim i međunarodnim ustanovama i organizacijama vojnog, socijalnog, ekonomskog i humanitarnog karaktera. Za savezničke države ova vlada je postojala na osnovu ustavnog legitimiteta, bila saveznica u ratu, predstavnik i branilac ustavnog i međunarodno-pravnog kontinuiteta Kraljevine Jugoslavije. Od savezničkih država jedino je SSSR maja 1941. prekinuo diplomatske veze s jugoslovenskom vladom u izbeglištvu (obnovljene u leto iste godine), što se moglo tumačiti i kao faktičko priznanje poraza i podele Jugoslavije, obrazlažući prekid odnosa činjenicom da sovjetska vlada nije u vezi s vladom Kraljevine. SSSR je zauzeo isti stav i prema vladama Belgije i Norveške, najverovatnije pod diplomatskim pritiskom Trećeg Rajha.

Čim se našao u faktičkom savezu sa Velikom Britanijom, Sovjetski Savez nije mogao da prenebregava činjenicu da je kraljevska vlada u izbeglištvu predstavljala Kraljevину Jugoslaviju u međunarodnoj antifašističkoj zajednici i da ona uživa status legitimnog nosioca i predstavnika ustavnog kontinuiteta Kraljevine Jugoslavije. Sovjetski ambasador u Londonu Ivan Majski je 8. jula 1941, i ponovo, 23. jula 1941, izjavio da će se SSSR zauzeti svim sredstvima za obnovu nezavisnosti Jugoslavije. Sovjetski Savez je od jula 1941. upravo zasnovao dve vrste veza sa Jugoslavijom: jedne javne, legitimne, sa kraljevskom vladom, i druge tajne sa KPJ kao sekcijom Kominterne. Istoriju zanimaju faktički odnosi, tako da je teško prihvatljivo stanovište koje prevlađuje u sovjetskoj historiografiji da Kominternu

kao međunarodna organizacija e obavezuje osvjetsku vladu. Tim povodom dovoljno je samo istaći da se ona nalazila na tlu SSSR-a, da je njome dominirao Staljin, preko Dimitrija Manuilskog, Georgija Dimitrova, koji je bio član SKP(b) i drugih stranih komunističkih rukovodilaca (Palmira Toljatija, Vilhelma Pika, Ota Grotevola i drugih) za koje je Staljinov stav bio neprikosnoven i o njemu se nije moglo raspravljati, ukoliko se želela sačuvati glava na ramenu. Preko ove specifične organizacije sovjetska vlada je ostvarivala kontrolu i uticaj u komunističkom pokretu, usmeravajući njegovu delatnost u skladu sa svojim procenama, koje su se mogle razilaziti u sferi raznih prethodnih pogleda i kombinacija, ali potpuno se identifikujući sa Staljinovim na planu izvršnih odluka i operativne politike. Normalizovanje odnosa, prekinutih na osnovu usmenog demarša Andreja Višinskog Milanu Gavriloviću, odgovaralo je i kraljevskoj vladi, koja je smatrala da time obezbeđuje svoj međunarodni položaj, a na drugoj strani osigurava od mogućnih akcija za promenu *status quo* u zemlji uspostavljanjem odnosa sa drugom velikom silom antifašističke koalicije, koja je mogla uticati na jugoslovenske komuniste. Ministar inostranih poslova Kraljevine, Momčilo Ninčić, avgusta 1941. je ponovio Čerčilove reči da su neprijatelji Nemačke prijatelji Jugoslavije, a nemački prijatelji njeni neprijatelji.

Kraljevska vlada je izašla iz zemlje sa velikim moralnim kapitalom stečenim zbacivanjem namesničkog režima. Predstavljala je i vladu zemlje geopolitički veoma važne za Veliku Britaniju, u kojoj je ova imala i određene ekonomske interese. Na veliki čin prevrata 27. marta pala je senka opšteg raspadanja koje je zahvatilo Jugoslaviju u kratkotrajnom aprilskom ratu. Britanci bi bili daleko zadovoljniji da je vlada ostala u zemlji, nastavljajući da pruža otpor Nemcima u brdima Jugoslavije, nego što se našla na Ostrvu. Slaba tačka vlade je bila u tome što nije iz zemlje izvukla „ni bataljona“. U tom pogledu razlikovala se od Norveške i Holandije čije su velike trgovačke flote plovile okeanima u konvojima pod zastavama saveznika ili svojim; od Francuske sa prostranim kolonijalnim carstvom i flotom ukotvljenom kod Tulona koja nije služila osovini, sve dok nije potopljena krajem 1942. prilikom nemačkog pokušaja da je se dokopaju; od Poljske čije su jedinice iz SSSR-a evakuisane pod komandom generala Vladislava Andersa na sever Afrike da bi se borile za oslobođenje francuske sever-

ne Afrike, na Siciliji i kod Monte Kasina, prilikom invazije Normandije; češka i grčka vlada su takođe imale svoje vojne kontingente u sastavu koalicije ujedinjenih naroda. Sa gledišta jedinstvenog otpora naroda Srbije 1914—1915. i izvlačenja iz zemlje na Solunski front jake armije, situacija Jugoslavije se 1941. bitno razlikovala. Ona se razlikovala i po tome što 1941. nije bilo priliva dobrovoljaca kao 1914. godine. Ulaskom SAD u rat, decembra 1941, vlada ove velike zemlje je i zabranila mobilizaciju svojih državljana za savezničke vojske. Simbolični kontingenti kraljevske vojske koji su se posle aprilskog rata našli na Bliskom istoku rano su bili zahvaćeni unutrašnjim trzavicama. Nestao je postepeno i optimizam da će se jugoslovenski vojnici pronaći u jedinicama Legije stranaca i među Slovencima i Hrvatima koji su se borili u italijanskoj vojsci u severnoj Africi, opredeljujući se u zarobljeničkim logorima u Egiptu, Keniji, Sudanu i Etiopiji za jugoslovensku vojsku, jer se radilo o snagama koje juna 1941. nisu prevazilazile jedan bataljon.

Mladi kralj, koji je tek septembra 1941. navršio 18 godina, nije bio i inače dorastao ozbiljnosti istorijske situacije, emocionalno nezreo, nesamostalan, podvrgnut uticaju degenerisanih dvorskih koterija, pod kontrolom svojih britanskih staralaca. Britanski eksperti ocrtavaju ga kao ličnost „slabašnog karaktera“, nesposobnu da pronikne u krupne političke probleme, nestabilnu, prevrtljivu i impulsivnu, koja nije uspela da odraste, „beznadežno neotpornu u prisustvu jakog karaktera“ i potpuno nemoćnu u zamršenim situacijama koje su nadmašivale njene mogućnosti. Stalno je bio nečiji zatočenik: Britanaca, dvorske okoline, kasnije „Lige majora“. Za razliku od svog oca 1912—1918, nije bio na ratnom poprištu 1941—1945. godine. Na drugoj strani, jugoslovenska vlada u emigraciji nije bila homogeno telo, koje bi skladno i jedinstveno funkcionisalo u ratu, budući nacionalno podeljena, a grupe u njoj sukobljene i politički opterećene neslogom. Članovi vlade živeli su u uverenju da kao stranački vođi izražavaju volju naroda. Nalazeći se van zemlje nisu imali nikakav bitniji uticaj na događaje u njoj, sem što su u inostranstvu doprinosili internacionalizaciji jugoslovenskog problema. Našli su se u vladi već sa starim nepoverenjima i međusobnim sumnjičenjima. Razdori su se pojačali sa aprilskim ratom i životom u emigraciji. Srpsko krilo vlade je za izdaju optuživalo Hrvate, a ovi Srbe za dvadesetogodišnju hegemoniju koja je smatrana primarnim uzrokom sloma. Novu žuč u odnosi-

ma izazvali su ustaški pokolji srpskog življa sa surovim progonima Srpske pravoslavne crkve i prevođenjem pravoslava na katoličanstvo pod pritiskom ustaškog terora. Srpska struja u vladi je bila daleko najjača, imajući za sobom kralja, kapital 27. marta, svog predsednika vlade, ali je i ona nosila „hipoteku“ neuspešnog rata. A i ova srpska grupa nije bila jedinstvena. Izbijali su sukobi po ličnom osnovu, dolazilo je do čestih stranačkih razlaza, taktičkih mimoilaženja. Dušan Simović se pokazao i kao slab vojnik i još lošiji političar. General se nije snalazio među političarima koje nije trpeo. Protivnici su ga optuživali što je doneo odluku da se zaključi primirje nalik na francusko-nemačko primirje juna 1940. koje je dovelo do podele Francuske na južnu i severnu okupacionu zonu, kao da su u oba ova slučaja postojali istovetni uslovi. Uzaludno je mirio raspljene strasti među srpskim i hrvatskim političarima, priklanjajući se čas jednima čas drugima. Sukobi između „starijih“ i „mlađih“ oficira takođe su potkopavali njegovu poziciju. Počela su i nadmetanja oko uloge pojedinaca u puču od 27. marta, pri čemu je brigadni đeneral Borivoje Mirković prisvajao za sebe vodeću ulogu. Slobodan Jovanović je bio istaknuti pisac, profesor i ugledni naučnik, ali debitujući u politici kao da je potvrđivao staro pravilo da naučnici nisu dobri političari. Rano je potpao pod uticaj Vojnog kabineta, mlađih oficira, pristalica Draže Mihailovića sa kojima će Jovanović podeliti svoju političku sudbinu u emigraciji. Milan Grol je bio erudita, veoma obrazovan čovek, sa uticajem u emigraciji i ugledom kod Britanaca, ali u suštini salonski političar, koji je u izbeglištvu teško doživljavao krizu Jugoslavije, ali svestan njene dubine i sposoban da je sagledava u svoj njenoj otvorenosti, bez koprene iluzija. Stari konzervativac među zemljoradnicima, Milan Gavrilović nastavljao je svoju predratnu više nego blisku saradnju sa Britancima, zarobljen samo prividno novim pogledima na mene socijalnog poretka koje je rat donosio sobom pod uticajem drugih, radikalnih društvenih snaga koje su događaji izbacili na površinu. Predstavnici JNS izjašnjavali su se za Jugoslaviju integralnog karaktera. Jovan Banjanin je ponavljao predratne stavove o Jugoslaviji zasluživši naziv „apostola jugoslovenstva“. Sava Kosanović je stišavao strasti među pocepanim srpskim i hrvatskim iseljenicima u SAD. Kritički je bio raspoložen prema politici Velike Britanije; suprotstavljao se idejama o podunavskoj federaciji i njihovim nosiocima u SAD; razvijao je

veliku energiju braneći ideju Jugoslavije u američkoj štampi, među iseljeništvom, na sednicama vlade kada im je prisustvo-
vao. Juraj Krnjević je nastavljao svoju politiku opstrukcije i
preteranog unošenja u državno-pravne probleme budućnosti,
izbegavajući da odlučnije osudi nasilja ustaša nad srpskim
živiljem u NDH. Slovenačka politička grupa u vladi, s Mihom
Krekom, opredeljivala se jugoslovenski, stešnjena između ras-
paljenih srpsko-hrvatskih strasti. Slovenački političari su
naročitu pažnju obraćali na ona pitanja koja su se ticala
savremenih i budućih egzistencijalnih problema Slovenaca:
slovenačkog iseljništva, nacionalne integracije Slovenaca u
ovom ratu, polazeći od toga da su se Austrija (kao deo Trećeg
Rajha) i Italija nalazile na strani Osovine. Rad u emigraciji bio
je od prvog dana prožet pomanjkanjem osećanja za Jugoslaviju
kao celinu. Svađe se nisu osećale samo u Londonu već i u SAD,
u diplomatskim predstavništvima Kraljevine u savezničkom
svetu, među jugoslovenskim iseljeništvom u SAD, Kanadi,
južnoameričkim zemljama. Zvanični predstavnici SAD morali
su da intervenišu među jugoslovenskim iseljenicima, zahtevaju-
ći da obustave neprijateljstva i međusobna obračunavanja, čime
su faktički smanjivali ratni napor SAD. Za antijugoslovensku
politiku sa velikosrpskih pozicija u SAD najviše se zalagao
poslanik u SAD Konstantin Fotić.

Prozapadne snage u Jugoslaviji nalazile su se pod pritiskom
kvislinga i okupatora u svim krajevima bez razlike, i bile su
progonjene zbog jugoslovenske ili velikosrpske ideologije, pro-
britanskih raspoloženja, nepokolebljivog opredeljenja za ujedi-
njenu Sloveniju u okvirima Jugoslavije, privrženosti idejama
zapadne demokratije, progresivne političke prošlosti, odbijanja
saradnje s okupatorima. Te snage su u Srbiji preživljavale
dramu nacionalnog poraza i državni brodolom, pod kojim su
prvenstveno podrazumevali gubitak vlastitog vladajućeg polo-
žaja. One su teško doživljavale srpski martirijum, pritajeno
pomišljajući na nacionalni revanš. Bile su ubeđeni protivnici
svake „nepromišljene“ organizovane akcije, pogruženi april-
skom katastrofom i snagom osovine, uverene da je kraj rata još
daleko i da se konačni rasplet ne naslućuje. No iako se
pobednik nije nazirao 1941, kod mnogih prozapadno orijentisa-
nih pripadnika srpske buržoazije nije se gasilo uverenje da će
ponovo doći njihovo vreme. Oni su čekali da se strasti smire,
događaji na frontovima razbistre i prvi nalet neprijatelja prođe.

Slom države i vojno rasulo, sa sabijanjem Srbije u granice uže nego pre balkanskih ratova, teško su opteretili psihu dela antifašistički raspoložene srpske buržoazije, pritiskajući njenu svest ugrožavanjem opstanka i budućnosti srpskog naroda. Tragično su se doživljavali progoni srpskog naroda u NDH, denacionalizacija i progoni na teritorijama pod mađarskom, albanskom i bugarskom vlašću. Nesrećna sudbina progonjenog srpskog sveta sa podsećanjem na duhovno nasleđe u prošlosti budili su izazove za osvetom i vraćanjem na stara ognjišta, gde je odvajkada izvirala srpska nacionalna misao i širila se duhovna poruka o veličini srpskog naroda. Izloženo pritisku vojne uprave u Srbiji i progonima van Srbije, srpsko građanstvo antifašističkog i antigermskog nadahnuća povuklo se u sebe. Zbunjivala ga je nemačka vojna sila i njeni uspesi na ratištima Evrope, ubedljivo dokazani u aprilskom ratu i od kraja juna 1941. na istočnom bojištu. Ako su pale tolike države bez pravog otpora, a Jugoslavija se slomila za svega nekoliko dana, Vermaht marširao pobedonosno kroz „Rusiju“, čemu dizati narod na ustanak, ugrožavati ionako u pitanje dovedenu „biološku supstanciju“. Britanija nije gubila samo poslednju bitku, ali dok do nje dođe, trebalo je sačuvati žive snage. Nemačka volja za odmazdom i nemilosrdnim obračunom u slučaju znakova otpora bila je jasno iskazana.

Po nekima — koji su se držali logike iscrpljivanja svih suparnika — trebalo je u okupacijskom interregnumu sačuvati nacionalne i stranačke snage za sutrašnje odmeravanje. Karakterističan je stav Dragoljuba Jovanovića, koji je juna 1941. pristao na saradnju s komunistima, ali se ubrzo povukao, zaokupljen idejom kojoj će sferi uticaja pripasti Jugoslavija na kraju rata: zapadnoj ili istočnoj. Pa ma bio i obdaren političar, Jovanović nije mogao da utekne od svoje prirode opozicione, individualističke, stranačke opsesije, od svog nepoverenja prema komunistima. Jedan od najradikalnijih građanskih političara u Srbiji, Jovanović nije dva puta u životu prešao svoj „Rubikon“, iako se radilo o najosetljivijim izazovima političko-patriotske vokacije: u slučaju pristupa Narodnom frontu pre rata i borbi protiv okupatora 1941. godine. Pokazalo se u svim ovim slučajevima da je on radikalni kritičar režima, samo ne i protivnik da je on radikalni kritičar režima, samo ne i protivnik društveno-političkog sistema. S komunistima je išao, ali se od njih u svakoj sudbonosnoj situaciji odvojio. Smatrao je da oni

imaju, za razliku od njega, „dve otadžbine“, misleći pri tome na Jugoslaviju i SSSR. Teško je podnosio komunističku isključivost i jednostranačku monolitnost. Isticao je da on predstavlja srpske seljake, za razliku od komunista kojima pripadaju radnici. Ako su već i jedni i drugi reprezentovali osnovne društvene slojeve, nalazio je da se postojeći uticaj mora i stranački institucionalno izraziti potpunom ravnopravnošću njegove Narodne seljačke stranke i KPJ, previđajući svoju neznatnu snagu u Srbiji, a na drugoj strani da je organizaciono-politički identitet KPJ bio neprikosnoven i „podela vlasti“ kategorija strana komunističkom mišljenju i praksi. Shvatanja KPJ o narodnom frontu, demokratiji, organizaciji vlasti nisu polazila — kao Jovanovićeva — od višestranačkog sistema i koalicionih struktura već od masovnih organizacija u kojima je KPJ bila jezgro inspirativne akcije.

Srpski građanski političari su uočavali da su Nemci uzeli na zub Srbiju, jer su predstavnici Trećeg Rajha, pod uticajem Hitlerove srbofobije, gledali na nju s nepoverenjem, kao na uvek nemirno tlo potencijalnog protivnika. Za njih, Srbija je davala zaverenike, vinovnike prevrata, imala ratničku i ustaničku tradiciju, imala narod koji se teško miri s porazom, bila u žiži britanske politike prema Jugoslaviji, u kojoj britanski obaveštajni centri, po nemačkoj proceni, još nisu bili likvidirani. Prilikom rušenja jugoslovenske države i stvaranja nove političke karte u njenom prostoru, nemačka politika vodila je računa o tim momentima i nastojala da ih neutrališe stešnjajući Srbiju, zadržavajući u njoj vojni režim i uvodeći novčane kontribucije za izdržavanje okupacione sile, intenzivno joj pljačkajući privredu, kao i okružujući je neprijateljskim državama: Mađarskom, Bugarskom, NDH i Velikom Albanijom.

Istoriografija je utvrdila da pojava Draže Mihailovića na političkoj sceni posle aprilskog rata nije bila slučajna, već pripremljena njegovim ranijim političkim opredeljenjem, iako za sada nema dokaza da je postojao neki razrađen plan o pružanju otpora okupatoru u slučaju vojnog sloma države. Mihailovića, koji je uoči 27. marta održavao veze sa britanskim oficirima i obaveštajcima u Beogradu, kao i zaverenicima protiv kneza Pavla i pristupanja Jugoslavije osovini, zatekao je rat na položaju načelnika štaba Druge armije. U rasulu vojske odlučio je da se ne predaje. Povukao se od Doboja sa grupom oficira, podoficira i vojnika na Ravnu goru, gde je stigao sa 26

najvernijih polovinom maja 1941. godine i tu počeo da stvara svoju organizaciju. Uspostavljao je obaveštajnu mrežu, povezi-
vao se sa oficirima u Beogradu i drugim mestima, poštavlja-
o poverenike po selima, hvatao veze sa žandarmima. Četnički
centar u Beogradu je bio najrazvijeniji. Mihailović se povezao s
oficirima koji nisu bili odvedeni u logore, među kojima su se
nalazili kasnije poznati četnički komandanti: pukovnik Brani-
slav Pantić, majori Boško i Žarko Todorović, major Jezdimir
Dangić, potpukovnik Dragoslav Pavlović, kapetan Aleksandar
— Saša Mihailović, major Velimir Piletić, major Radoslav
Đurić i drugi. Uporište je našao na tlu zapadne Srbije gde je
postojala tradicija četničkog pokreta i otpora stranom zavoje-
vaču. Od polovine maja do kraja juna 1941. kristalizovala se
konceptija da se sačuva narod od daljih gubitaka, da se ne nagli
sa borbom, da se organizacija pripremi za početak borbe u
odsudnom trenutku, to jest kada se steknu uslovi u smislu voj-
nih uspeha saveznika i posustajanja nemačke oružane sile. Ova
četnička strategija izgrađivala se na istim načelima na kojima i
politika srpskih snaga u emigraciji — da se ne diže ustanak i ne
dovodi u pitanje dalje prolivanje srpske krvi. Takvim radom
istovremeno bi se sprečila pojava novih društveno-političkih
snaga na pozornici.

Kada se maja 1941. na Ravnoj gori pojavio pukovnik
Jugoslovenske vojske Dragoljub Draža Mihailović, s grupom
oficira i podoficira koji nisu hteli da odlože oružje i predaju ga
neprijatelju, protivno Odredbama o primirju — velikosrpske
snage dobile su začetke svoje vojne organizacije u zemlji.
Mihailovićeve grupa pretendovala je od prvog dana da predsta-
vlja legitimnog naslednika poražene vojske. Jugoslovenska
vlada u izbeglištvu prihvatila je u leto 1941. njegovu vojnu
organizaciju, odnosno pokret, jačajući time vlastiti položaj
kako prema sveznicima, tako i prema suparničkim grupama
drugih nacionalnih buržoazija. On je branio kontinuitet Jugo-
slavije, s prvenstvom Srbije, polazeći od načela legalnosti svoga
pokreta i gledajući na okupaciju kao na privremeno stanje. Za
njega se rat rešavao na velikim frontovima. On je tražio
pripreme i organizaciju, smirivanje i čuvanje srpskih života
jednom rečju — spasavanje „biološke supstancije“ srpskog
naroda. Istoričari podsećaju da je stvaranje organizacije otpora
i iščekivanje povoljnog momenta za njenu akciju predstavljalo i
politiku vladajućih snaga Srbije 1916—1918. za okupiranu

zemlju. Pukovnik Branislav Pantić, Mihailovićev saradnik, najbolje je izrazio takvu četničku politiku rečima da Srbi ne smeju dozvolite da za jednu železničku šinu plate 50 ili 100 života. Uz posredne i tajne veze u zemlji — s Aćimovićem, od maja 1941, i Nedićem, od septembra 1941. — Mihailović je u toku leta uspostavio i veze s Britancima i jugoslovenskom vladom u izbeglištvu, pojačavajući time svoj položaj na domaćem tlu i u antifašističkoj koaliciji, ali ga, s obzirom na strategiju uzdržavanja od borbe protiv okupatora, istovremeno čineći više nego protivurečnim.

Oko svog pokreta on je okupljao i političare i druge javne radnike, ali s izvesnom rezervom, zadržavajući kritički stav prema bivšim političarima i strankama. Veličao je vojnički karakter pokreta i svoju vodeću ulogu u njemu, uprkos tome što je širenje četništva na teritorije van Srbije dovelo do pojava nediscipline, autonomističkih i regionalističkih tendencija, otkazivanja poslušnosti pojedinih komandanata. Na Ravnoj gori Mihailoviću su se pridružili republikanci Dragiša Vasić, Mladen Žujović, Vojislav Vujanac; pripadnici Saveza zemljoradnika Lazar Trklja, Jovan Popović, Života Todorović, Dragoljub Lazić. Ravnogorskom pokretu prišli su i socijaldemokrati Zivko Topalović i Aleksandar Pavlović. Lazar Trklja, sekretar Saveza zemljoradnika, imao je zapaženu ulogu u ravnogorskom Političkom odboru, obrazovanom u Beogradu avgusta 1941. u čiji su sastav pored zemljoradnika ušli radikali i demokrati. U nešto kasnije formiranom Centralnom nacionalnom komitetu nalazili su se: Dragiša Vasić, Mladen Žujović, Pero Slijepčević, Stevan Moljević, Vojislav Vujanac, Dragoslav Stranjaković, Nikola Stojanović, Vlasta Petković.

Mihailovićev pokret je nesumnjivo samonikao, jer ga nisu pripremili ni emigrantska vlada ni Britanci. Ali se ne može prihvatiti teza, tako česta u zapadnoj literaturi, da je Mihailovićeva organizacija primarna u odnosu na onu koju su organizovali komunisti. Po toj tezi Mihailović je već bio na Ravnoj gori dok su komunisti iščekivali signal Moskve. Ne razaznaju se pripreme i neposredni početak. Faktografski se ne mogu ignorisati činjenice koje govore da se Mihailović zaista našao na Ravnoj gori polovinom maja 1941, ali ni one iz kojih se vidi da se njegova organizacija nalazila na samom začetku, prostirala na uskom području, bez namere da započinje aktivnu borbu protiv okupatora, nasuprot komunistima koji su prvi ratni

proglas izdali još u aprilskom ratu, skupljali oružje, analizirali nastalu situaciju, usvojili koncept opštejugoslovenske akcije, stavljali do znanja da se borba protiv okupatora nastavlja, imali izgrađenu vojnu organizaciju.

Četnički pokret formuliše defanzivnu strategiju koja će se pretvoriti u osobeni vid kolaboracije u toku rata. Tradicionalni centar organizacije nalazio se u Srbiji odakle se širio u druge krajeve Jugoslavije, uglavnom srpske, ako izuzmemo Sloveniju, u kojoj je imao tek periferni značaj. Četnički pokret nije uspeo da se organizuje ni u nekim krajevima gde je živelo srpsko stanovništvo izloženo pritisku i denacionalizaciji okupatora, kao u Vojvodini i Sremu, na što su svakako uticali brojni činioци poput snažnog terora Nemaca i Mađara, mađarskog i nemačkog stanovništva u Bačkoj i Banatu, Nemaca i Hrvata u Sremu, folksdojčera u Slavoniji i Baranji, ravničarskog karaktera oblasti, velikih vodenih prepreka (Dunav, Sava), snažnog narodnooslobodilačkog pokreta u Banatu 1941, a od proleća 1942. do kraja rata i u Sremu. Tako je Mihailovićev pokret u suštini bio srpski, iako se oglašavao nominalno kao jugoslovenski. U njegovom sastavu nije skoro ni bilo Hrvata, pa ni Muslimana, sem onih koji su se izdavali za Srbe ili Jugoslovane. Velikosrpski politički program je iznet prvi put krajem juna 1941. nezavisno od Mihailovića u projektu Stevana Moljevića, banjalučkog advokata i predsednika odbora Srpskog kulturnog kluba pre rata, pod naslovom „Velika ili homogena Srbija“. Program je počivao na nacionalnoj odmazdi nad nesrpskim nacionalnostima u toku rata. Ideje Srpskog kulturnog kluba su se podudarale sa nacionalnom isključivošću Mihailovića. Mihailovićev beogradski politički odbor doneo je takođe avgusta 1941. program koji je počivao na politici nacionalnog revanša, izjednačavajući sve Hrvate i Muslimane sa ustašama. Klasno zaslepljeni Mihailović je rano ušao u tajnu kolaboraciju sa kvislingima. U borbi protiv komunista Mihailović nije tražio samo saradnju kvislinga već i Nemaca. Olako je previđao da se u zemlji slobodarskih ideja, u kojoj se visoko ceni rodoljublje, saradnja sa snagama neprijatelja na kraju ne isplati. Ali Mihailović je istovremeno znao da bez spoljnih činilaca — Britanaca i Nemaca, koliko god to bilo protivurečno, ne može opstati kao snaga na vojno-političkom poprištu na kome su se rano pojavile nove oslobodilačke snage sa komunistima na čelu.

Mihailović je na početku svoje istorijske šanse bio čovek od blizu 50 godina, zreo, učesnik u prvom svetskom ratu u kome je bio i ranjen, vgeneralštabni oficir koji je pre rata služio kao vojni ataše u Sofiji i Pragu. Imao je sklonosti za obaveštajni rad i posvećivao znatnu pažnju sredstvima radio-veze. Po starosti i vojnom iskustvu bio je sličan Titu, vodi drugog, suparničkog pokreta, koji je takođe učestvovao u prvom svetskom ratu kao vojnik austrougarske vojske, prvo na srpskom frontu a kasnije u Karpatima, gde je bio ranjen u borbi sa kozacima (proboden je kopljem). Obojica su imali određeno međunarodno iskustvo, ali im se istorijsko i socijalno iskustvo razilazilo. Tito je ujedinjavao vojno znanje i političko iskustvo, za razliku od Mihailovića koji je stajao na stanovištu da je pokret pod njegovom komandom isključivo vojnički. Gajio je nepoverenje prema političarima, čak i onima koji su rano prišli njegovom pokretu, iako saradnje s političarima nije mogao da se odrekne, jer su oni imali veze, iskustvo u političkom životu, navodno izražavali političku volju naroda, isticali svoje vizionarstvo i dalekovidost. Ujedinjavala ih je, međutim, mržnja prema komunistima i Hrvatima. Mihailović se „sam" pojavio, bez podrške emigrantske vlade, kralja, Britanaca, anonimno za širi oficirski kor i političare koji ga nisu ni poznavali, slično Titu, takođe nepoznatom šire, pa i članstvu KPJ, ali generalnom sekretaru KPJ potvrđenom od Kominterne uoči rata. Komunisti su imali organizaciju u vidu KPJ, SKOJ-a, organizacije „Crvene (Narodne) pomoći", razvijenu mrežu „tehnika" stvorenu pre rata, među sobom povezanu, zasnovanu na visokom stepenu centralizacije, probojnu i militantnu, u kojoj su lične stvari podređivane opštim. Za razliku od Mihailovića, Tito je preko Zagreba (Kopiničev punkt) imao vezu sa Kominternom koja se identifikovala sa sovjetskom vladom, iako sovjetska historiografija strogo deli zvanične organe sovjetske države od ovog centralizovanog štaba svetske revolucije, dok je Mihailović bio potpuno otkinut od vlade u emigraciji i Britanaca u času svoje pojave, pa čak i kritički raspoložen prema vladi Simovića što je izbegla u inostranstvo i kapitulirala bez prave borbe. Prihvaćen od vlade i Britanaca, Mihailović će više nego brzo napredovati od pukovnika do brigadnog đenerala krajem 1941, divizijskog đenerala januara naredne godine, kada je postao i ministar vojske i mornarice u vladi Slobodana Jovanovića, te najzad unapređen u čin armijskog đenerala i postavljen za načelnika

štaba Vrhovne komande „prenete“ u zemlju juna 1942. godine. Stoga je i zaradio podsmešljivi naziv „brzometnog generala“. Mehanikom propagande emigrantske vlade i zapadnih sila, posebno Velike Britanije, ovaj anonimni pukovnik na početku rata već krajem 1941. postaje legendarni komandant u balkanskim brdima koji zadaje strah osovini, čime je i počelo stvaranje mita o njemu, potpuno neodgovarajućeg stvarnosti defanzivne taktike četnika i njihove kasnije kolaboracije. Mihailović i njegovi oficiri bili su opterećeni antikomunizmom još u predratnom razdoblju. Mada slavljén u četničkom pokretu, nikada nije uspeo do kraja da ovlada četnicima u svim krajevima Jugoslavije gde su bili rasprostranjeni, zahvaljujući raznim autonomističkim tendencijama u pokrajinama, partikularističkim težnjama komandanata, nedisciplini, ličnim trvenjima i bolesnim ambicijama pojedinaca. Mihailoviću nije pošlo za rukom ni da izgradi čvršću vojnu organizaciju, a da ne govorimo o političkoj, tako da je ostao do kraja rata pri teritorijalnoj vojnoj organizaciji. Mihailović nije imao ni političko iskustvo koje je tražila zapletena jugoslovenska situacija 1941. godine. Politički neobrazovan i neiskusán, Mihailović je bio suočen sa više nego složénom situacijom jugoslovenskog društva, nacionalno podeljenog, politički i klasno sukobljenog, od više okupatora potlačenog, na čijoj su se teritoriji prelamali interesi velikih sila osovine i antifašističke koalicije i delovale obaveštajne službe svih njih. Pri tome, oslonjen na svoju konzervativnu filozofiju srpskog sela, monarhizma, tradicionalnih pogleda, arhaičnih verovanja, očigledno je da se nije mogao nositi sa događajima. Prostor njegovog kretanja je bio takođe ograničen: Srbija, Crna Gora i Bosna. Rano se oslobodio svojih konkurenata — Koste Milovanovića Pećanca, koji se prvi oglasio u postaprilskoj situaciji štiteći granice Srbije prema Kosovu, boreći se protiv Albanaca i Muslimana, da bi od avgusta ušao u otvorenu službu Nemaca, uspostavljajući svoje sedište u Beogradu; kao i brigadnog djenerala Ljube Novakovića, koji je pokušavao da se nametne kao ustanički vođa, budući oficir sa najvišim činom, ali retko maglovitim i nejasnim idejama, s čestim oscilacijama pogleda i nedoslednim antiokupatorskim ponašanjem, koji će na kraju završiti kao partizanski protivnik u Crnoj Gori, posle italijanske kapitulacije. Vojvoda Ilija Trifunović — Birčanin, predratni predsednik „Narodne odbrane“, izgleda potencijalni britanski kandidat za vođu

gerilskog pokreta posle kapitulacije regularnih vojnih snaga Kraljevine, nalazio se u Crnoj Gori, a kasnije uspostavio Mihailovićev punkt u Splitu, pod okriljem italijanskog okupatora, kao komandant zapadnih delova Jugoslavije.

Najveći neprijatelj Mihailoviću ipak su bili njegova nesprennost da se bori protiv okupatora, neotklonjiva predubedenja prema komunistima, koja su imala klasne korene, pre svega, surevnjivost prema „civilima" koji oduzimaju posao profesionalnim starešinama, revanšistička nacionalna politika. Za razliku od narodnooslobodilačkog pokreta koji je bio jedinstveno organizovan i vođen u svim krajevima Jugoslavije, bez obzira na sve specifičnosti narodnooslobodilačke borbe i zakon neravnornosti revolucije, koji nije mogla izbeći ni jugoslovenska revolucija, Mihailovićev pokret je bio više nego heterogen u realizaciji svoje vojno-političke strategije, što su određivale raznoobrazne istorijske okolnosti u kojima je živeo srpski narod. U Srbiji je Mihailović legalizovao svoje jedinice sa Nedićevim kvislinškim formacijama, jer se radilo o istovetnoj nacionalnoj ideologiji pod vidom spasavanja srpskog naroda; u Crnoj Gori do ove legalizacije nije moglo doći, s obzirom na netrpeljivosti između unionista i separatista, koje su poticale još od 1918. godine, što im nije smetalo da pod uticajem Italijana grade koaliciju protiv narodnooslobodilačkog pokreta; saradnja četnika i ustaša u Bosni opravdavala se pak egzistencijalnim razlozima, iako je u suštini bila određena kao i u drugim jugoslovenskim pokrajinama borbom protiv glavnog protivnika — narodnooslobodilačkog pokreta.

Hrvatska seljačka stranka, čiji je razdor samo produbljen ratom, razbijena je na više grupa. Neki članovi HSS koji su uoči aprilskog rata skrenuli udesno i saradivali s ustašama prišli su ustaškom režimu i u njegovom aparatu vlasti dobili uticajna mesta: Janko Tortić, Josip Berković, Dragutin Tot, Jurica Frković, Lovro Sušić, Vladimir Košak i drugi. Nekoliko stotina ustaških emigranata, povezanih s ustašama u zemlji, našlo je aprila 1941. prvog saveznika u desničarskim snagama HSS, koje su odranije saradivale s ustašama na separatističkoj osnovi i imalo uticaj u poluvojnim formacijama HSS — Građanskoj i Seljačkoj zaštiti. Neki pripadnici HSS su sledili Vlatka Mačeka i druge prvake HSS u zemlji: Augusta Košutića, Barišu Smoljana, Ivana Pernara itd.; neki su se nalazili u emigraciji u Velikoj Britaniji, neki sa Ivanom Šubašićem u SAD. Svojim

stavom Maček je pomogao ustašama da se učvrste na vlasti, a Ustrajavanjem na miru i suzdržanosti, njegova stranka, ta hrvatska „sredina“, direktno je potkopavala nastojanje komunistička da pokrenu narodnooslobodilačku borbu. Prvaci HSS u zemlji nisu rizikovali nijednog trenutka da se javno suprotstave ustaškoj politici pokolja srpskog stanovništva, njegovog prekrštavanja, uništavanja Jevreja, predaje hrvatskih teritorija Italiji.

Ustaškom režimu prišao je izvestan broj pristalica HSS prilikom izjašnjavanja njenih organizacija za NDH, u leto 1941, ali su i ustaše vodile računa da preteranim apsorbovanjem članova te stranke ne dovedu u pitanje vlastiti identitet. Očigledno da su bili svesni širine uticaja HSS, a na drugoj strani nepoverljivi prema političkim pogledima njenog vodstva. Njeno šire članstvo, koje je u početku prišlo ustašama, rano je, međutim, počelo da se distancira od režima koji se zasnivao na terorizmu i nikako nije uspevao da se učvrsti. Kao šef stranke koja je imala predstavnike i u jugoslovenskoj vladi u izbeglištvu, Maček je za budućnost čuvao jaku poziciju i na savezničkoj strani. Tim pre što su Britanci (mada 1941—1943. manje zainteresovani za HSS, jer su svoju buduću politiku zasnivali na saradnji s četnicima) odbacili ustašku vladavinu zločina i totalitarizam, a idealizirali Mačeka i HSS, njen pasivni otpor, smatrajući je jedinim predstavnikom interesa hrvatskog naroda.

Odlukom Ministarstva unutrašnjih poslova NDH juna 1941. zabranjen je rad ne samo stranaka već i njihovih tvorevina, kakve su u slučaju HSS bile „Gospodarska sloga“, čitaonice, organi „Seljačke“ i „Građanske zaštite“, zatim udruženja (korporacije) koja su „promicala“ ciljeve suprotne ustaškoj vlasti i režimu. Maček nije učestvovao u javnom životu HSS, ali se njegov uticaj u narodu, naročito na selu, zadržao. Od njegovog uticaja zazirale su čak i ustaše, iako je šef HSS separatističkim činom 10. aprila 1941. pomogao učvršćenju ustaške vlasti. On je čak bio zatočen nekoliko meseci u Jasenovcu. Desničarski nastrojani zastupnici ušli su u ustaški aparat kao predstavnici naroda a ne kao disidenti HSS, kao što je isticao Josip Berković. Po Josipu Tortiću, zastupniku za Osijek, koga su nazivali „konzulom HSS“ u NDH, ova nemačka tvorevina bila je vekovni san i cilj hrvatskog naroda. U **Hrvatskoj** sabornici 10. avgusta 1941. 126 **članova** HSS je

pozdravilo poglavnika i pozvalo bivše članove HSS da pridu ustaškom pokretu.

Maček je stajao na gledištu da se treba kloniti borbe, pogotovu one koju organizuju komunisti, držati se kao najsigurnije pasivne politike, da se sa što manje žrtava dočeka kraj rata i sagleda rasplet na velikoj svetskoj sceni. Sa tog stanovišta nema razlike između vodstva „Sredinskog dijela“ HSS i Mihailovića. Na drugoj strani, u emigraciji, Krnjević se ograničio na samo nekoliko usamljenih poziva preko Radio-Londona na otpor Osovini. Hrvatska emigracija je istovremeno stvarala predstavu o Mačeku kao jugoslovenskom političaru koji se drži „jugoslovenske linije“, što nije bilo tačno. Maček, koliko god se nalazio pod ustaškom prismotrom, što mu nije smetalo da održava tajne veze sa svojim istomišljenicima, nije iskoristio priliku da ustane protiv genocida nad srpskim življem, protiv slanja hrvatskih snaga na istočni front, jednom rečju, protiv „Pavelićevog gangsterizma“. Štaviše, mirio se sa okupacijom i tuđom nesrećom kao prolaznim zlom. Britanski analitičari objašnjavali su njegovo ponašanje svojstvima karaktera, to jest prirode i temperamenta, ocenjujući ga uopšte kao upornog političara i tvrdoglavog u oponiranju. Po mišljenju Britanaca, u Mačeku se skrivala jedna mistična mirotvoračka nota, koja ga je ispunjavala odvratnošću prema sili i nasilju, čime se međutim prikrivaju realni sastojci njegove politike određeni čuvanjem društvenog *status quo-a*, očekivanje rešenja na savezničkim frontovima, uz neprekidni rad u domobranskim jedinicama koje' su se mogle iskoristiti kao vojska HSS u završnici rata.

Komunistička partija je uoči rata posvetila veliku pažnju radu u vojsci i obrazovala Vojnu komisiju, na čijem se čelu nalazio Mitar Bakić, uočavajući mogućnost i potrebu razvijanja tog vida delatnosti u uslovima porasta broja vojnih obveznika. Priliv rezervista omogućavao je da u armiju Kraljevine Jugoslavije masovno uđu ljudi iz naroda, svesni kritične situacije u kojoj se nalazila zemlja, ekonomskih nevolja, socijalnih protivrečnosti i nacionalnih sukoba, unoseći u zatvoreni vojni organizam nove političke poglede i strujanja; ali je, na drugoj strani, otvarao i mogućnost infiltracije tzv. petokolonskih elemenata.

Predratnu komunističku kritiku vlasti u Kraljevini Jugoslaviji potvrđivao je celokupni tok događaja u aprilskom ratu i posle njega. Izvori komunističkog porekla govorili su uoči rata o birokratskom karakteru ustanova Kraljevine i njenog sistema

vlasti u celini. Protiv vojske, kao stuba političkog sistema, i njene organizacije, rađao se revolt. Obveznici su zaslepljivani floskulama o kralju i otadžbini". Za aktivne podoficire i oficire isticalo se da „tvore jednu frakciju u vojsci", ali koja nije „srž vojne organizacije", nego „štetna klika". S druge strane, i službene kritičke opservacije polazile su od konstatacije o korumpiranom činovništvu" i „posrnulom autoritetu" državnih vlasti. Zvanična dokumentacija iz predratnog perioda naglašava brigu za sudbinu državne celine, kao i neuspeh asimilacije naroda i nacionalnih manjina, ne mogući da mimoide mnogobrojne manifestacije raspadanja, podzemne akcije i defetizam — od krize nacionalnog poverenja do agresivnog nastupanja nemačke manjine, pojačane aktivnosti separatističkih ustaških i nacionalnih komiteta, VMRO-a Ivana Mihajlova, albanske iredente, crnogorskih separatista. Šefovi diplomatije sila osovine, Čano i Ribentrop, nisu se septembra 1940. razilazili u oceni da je jugoslovenska unutrašnja situacija krizna.

Ove konstatacije zvaničnika, vojnih i političkih, skrivale su stanje u državnom vrhu, o kojem je jedan komunistički izvor doslovno pisao: „Zaludu je hrabrost i svijest vojnika kraj današnje organizacije, ako je izdaja na vrhovima, koji jednim aktom mogu poništiti sve herojske napore naroda." Mere predohrane zvaničnih predstavnika Kraljevine Jugoslavije u vreme približavanja rata bile su usmerene u antidemokratskom pravcu, polovične i nedosledne, odražavajući sukobe raznih frakcija u vrhu, a pri tome i razblažene politikom pomirljivosti i sporazuma s agresivnim fašističkim državama. Antikomunizam je bio ideološka zastava režima, a ponašanje komunista izazivalo je trajne strepnje. Radilo se o kontinuitetu političko-psihološkog antikomunističkog kompleksa klasne sadržine, od prvih odmeravanja na političkoj sceni Kraljevine do poraza njene vojske i raspada aparata vlasti. Dokumenti vojnog porekla iz predvečerja aprilskog rata pokazuju kako su građanski krugovi, posebno vojni vrhovi Kraljevine, borbu protiv komunista izjednačavali s borbom na bojnopolju. U jednoj vojnoj naredbi rečeno je: „Srušiti komunizam ili ga učiniti bezopasnim u našoj sredini, značilo bi za nas izvojevati jednu pobjedu nad najgнусnijim i najpodlijim neprijateljem čovječanstva." Komunisti su proglašavani za trovače nacionalne svesti i „nemačke špijune", dok je u sredstva primenjivana protiv njih

spadalo i slanje u radne bataljone. Oni su, za građanske snage, ugrožavali „ugled i duh“, „urođeno viteštvo“ stanovništva krajeva koji su označavani kao tradicionalno nacionalni.

Za rukovodstvo Partije i njeno članstvo uoči, tokom i neposredno po završetku aprilskog rata savezništvo između Sovjetskog Saveza i Nemačke bilo je privremeno, fašizam glavni protivnik, sloboda naroda ugrožena a totalitarni fašistički sistem dovodio u pitanje elementarne ljudske vrednosti. CK KPJ i CK KP Hrvatske održali su 10. aprila 1941, u Zagrebu sastanak kada su u grad ulazile jedinice 14. oklopne nemačke divizije. Najviše partijsko rukovodstvo resilo je da se, bez obzira na raspad vojske Kraljevine Jugoslavije, nastavi borba protiv okupatora. Imenovan je Vojni komitet s Josipom Brozom Titom na čelu, naloženo članstvu da sakuplja oružje, a članovi CK upućeni su u Srbiju, Sloveniju, Crnu Goru i Bosnu i Hercegovinu. Već tada je odlučeno da CK KPJ premesti sedište iz Zagreba u Beograd. Prvi ratni proglas KPJ, od 15. aprila 1941. osudio je stvaranje NDH. U tom proglasu, izdatom pet dana po sednici Politbiroa održanoj u Zagrebu, 10. aprila 1941. stavljeno je do znanja da su komunisti Jugoslavije već odavno „signalizirali“ da će doći do katastrofe. Navodi se da će komunisti i čitava radnička klasa Jugoslavije ustrajati do konačne pobede u prvim redovima „narodne borbe protiv osvajača“. Za ovaj proglas, koji je pisao Tito, karakteristični su dualni tonovi, što se vidi iz nagoveštavanja perspektive revolucije. „Ne klonite duhom ni onda ako u toj borbi vremenom (privremeno, u stvari — B.P.) i podlegnete, jer će se iz ovog krvavog imperijalističkog pokolja roditi novi svijet, zbrisat će se za uvijek korijeni imperijalističkih ratova i nacionalnog porobljavanja, stvorit će se na istinskoj nezavisnosti svih naroda slobodna bratska zajednica.“ CK KPJ se obraćao hrvatskom narodu, kao „očevidcu nečuvene sramote koja se zbila 10. aprila 1941. stvaranjem NDH. „... Hrvatska gospoda te tjeraju“, kaže se, „da ropski puziš pred tvojim neprijateljem, da ga pozdravljaš, da ga slaviš u vrijeme kada njegova vojnička čizma gazi tvoju zemlju, tvoj nacionalni ponos. Događaj u Zagrebu prilikom dolaska osvajača biće najtamnija ljava u tvojoj povijesti, hrvatski narode“, pri čemu se misli na oduševljeni doček nemačkih trupa na ulicama Zagreba. Proglas polazi od toga da je Hrvatska zemlja okupirana od nemačkih i italijanskih „četa“, a ne slobodna i nezavisna narodna država,

„kako je hoće prikazati današnji hrvatski vlastodršci". CK KPJ (Politbiro) upozoravao je hrvatski narod „da će historija s prezrenjem govoriti o onima koji zabiše izdajnički nož u leđa svoje braće". Odbrana zemlje značila je za KPJ nastavljanje borbe protiv fašizma, a ne odbranu društveno-ekonomskog poretka Kraljevine Jugoslavije i njenog birokratsko-centralističkog uređenja.

Srpski građanski vrhovi, kako probritanski tako i oni vezani za osovinu, krivili su za aprilski slom Hrvate, Muslimane i nacionalne manjine, a prozapadna jugoslovenska buržoazija i komuniste. Ovakav stav nije bio nov, već je predstavljao trajnu osnovu građanskih optužbi protiv komunista, još od rađanja SRPJ(k), samo što je u aprilskim danima i posle vojnog poraza naglašavan u antikomunističkoj propagandi zbog straha građanskih krugova od komunističke akcije i promene *status quo-a*. KPJ je od svog postanka optuživana da je strani sluga, anacionalna organizacija u službi internacionalnog prevratničkog centra. U buržoaskim državama se na komunizam gledalo kao na eksport iz SSSR-a. Tome su, ako apstrahujemo ciljeve građanske politike i duboko ukorenjene predrasude, svakako doprinosili i shvatanje proleterskog internacionalizma, monolitizma međunarodnog radničkog pokreta, autoritet Staljina i uloga Kominterne, a posebno nihilistički stav prema postojećoj državi u jednoj fazi razvitka jugoslovenskog komunističkog pokreta, fazi prevaziđenoj novim pristupom Jugoslaviji kao državi posle 1935. Predaprilskih, aprilskih i posleaprilskih dana komunisti su posmatrani kao agenti Moskve koji nisu vodili računa o narodnoj sudbini niti im je stalo do nacionalnih interesa. O njima su građanske snage govorile kao o subverzivnoj organizaciji koja se, u interesu svojih gospodara, priprema za izvođenje svetske revolucije, predvođena strancima, kojima su tuđi srpski ili hrvatski nacionalni interesi. Komunisti su optuživani da su izdali u aprilskom ratu, bili u dosluhu s neprijateljem sve dok Nemačka nije napala SSSR, a zatim pozivali na ustanak, ne vodeći računa o stradanjima naroda. Snažna antikomunistička propaganda u toku dramatičnih događaja aprila 1941. nije prestajala za sve vreme rata, a oživljena u emigrantskoj istorijskoj publicistici posle njega nastavila je da traje do naših dana, uporno prenebrejavajući ili izvitoperavajući činjenice. Svesno su zamenjivane uloge: defetistička buržoazija postajala je u toj propagandi patriotska, ali osujeće-

na podrivačkom delatnošću nacionalno destruktivnih komunisti. Buržoazija je, služeći se analogijama, podsećala da je Lenjin s oduševljenjem dočekao poraz carske Rusije u ratu s Japanom, a 1917": prešao preko nemačke teritorije da bi se stavio na čelo revolucije u trenutku kada se carska Rusija nalazila u ratu protiv centralnih sila.

Na Zapadu su i tada vladala predubedenja o komunistima kao običnom sredstvu Kominterne, ispunjena stereotipijom, nespremnom da uočava nacionalne nijanse, ispituje konkretnu istorijsku situaciju, prati evoluciju komunističkog ponašanja, pa i da razaznaje jedne komunističke partije od drugih. Slična uverenja žive i danas u delu zapadne istorijske i političke publicistike, po kojoj su komunisti pali na „filo-nacističke" pozicije 1939, sazvali savetovanje u Zagrebu početkom maja 1941. da opomenu na Dražu Mihailovića koji je tada za sav svet još nepoznat, zapravo još nije ni stigao sa svojom grupom na Ravnu goru; otpočeli su pasivnu borbu tek kada je napadnut SSSR, na signal iz Moskve. Komunistima se pripisuje da su posle 27. marta 1941. favorizovali neutralnost, a u toku rata imali zadatak da seju konfuziju. Oni su kao „lojalni konformisti" iščekivali rasplet situacije i stav Moskve, pri čemu se zaboravlja da ponašanje svih komunističkih partija nije bilo istovetno te godine velikog preokreta, koji je izazvao neočekivani „brak" između nacističke Nemačke i socijalističke zemlje SSSR-a. U istom smislu govori se i o Titu „kao agentu Kominterne". Komunistima Jugoslavije odriče se svako nacionalno osećanje i oni se tretiraju kao internacionalisti za koje postoji samo prinošenje žrtve Moskvi. Otuda oni i govore o „komunističkim partizanima" i „rojalističkim četnicima". Zaboravljaju pri tome da je rat doveo do redukcije svih snaga na fašističke i antifašističke i da će ova „shema" biti napuštena tek posle pobeđe kada se dotadašnji antifašistički i pobednički trougao raspadne.

U zapadnoj istorijskoj publicistici ne mogu se ni danas oteti shvatanju o narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji kao isključivoj pojavi otimanja vlasti u uslovima drugog svetskog rata, korišćenjem izuzetne istorijske situacije. Komunisti su partija socijalne revolucije i nisu nikada u svojim programskim dokumentima izostavljali tu svoju krajnju težnju: stvaranje sovjetske republike i vlasti sovjeta. Tito je uoči ustanka jugoslovensku situaciju takođe analizirao kao revolucionarnu. Među „pokre-

tačkim snagama za sazrevanje" revolucionarnih energija masa u Jugoslaviji On je video: surovi okupatorski režim i pljačkanje naroda, još svirepije nacionalno ugnjetavanje i mržnju masa prema onima koji su to prouzrokovali, izdajstvo bivših vladajućih krugova buržoazije, sluganstvo i malodušnost domaće buržoazije, razgolićenost zločinačke nacionalne i socijalne politike prošlih režima, teške terete nametnute narodu od osvajača, bezobzirno izrabljivanje radnih masa od okupatora i kapitalista. Među drugim činionicima revolucionarne situacije generalni sekretar KPJ je video postojanje velike zemlje socijalizma i njen ogroman napredak, miroljubivu politiku Sovjetskog Saveza, na jednoj, a strašni pokolj i razaranja koje prouzrokuje imperijalistički rat u kapitalističkom svetu na drugoj strani. S napadom Nemačke na SSSR u Sovjetskom Savezu se videla sila koja obezbeđuje pobedu i garantuje pravedan ishod rata. Zaboravlja se da su jugoslovenski komunisti narodnooslobodilačku borbu uzimali kao najrevolucionarniju strategiju u jugoslovenskim uslovima. Umanjivanje njihove oslobodilačke i antifašističke uloge predstavlja reviziju istorije bez presedana, jer se aktivna narodnooslobodilačka akcija komunista ne može prikriti. I suviše je dokumenata o njoj iz vremena rata i izjava najrazličitijih političara i vojnika, novinara i drugih javnih radnika, koji su njome bili impresionirani, nezavisno na kojoj strani fronta se nalazili. Tom strategijom narodnooslobodilačke borbe izolovane su građanske snage antantizma. Narodnooslobodilačka borba naroda Jugoslavije zadala je teške udarce okupatorima i kvislinzima u toku rata, čime je Jugoslavija davala izuzetan ratni doprinos savezničkoj pobedi nad fašizmom. Uprkos tome, i dalje žive — na osnovu ideološkog apriorizma — predstave o građanskom ratu, shvaćene u najjogoljenijoj formi osvajanja vlasti po svaku cenu i bez obzira na moralne skrupule i političku racionalnost. Tako čak i dobronamerniji pisci, ne mogavši da se oslobode uobičajene, standardne i neadekvatne terminologije i predstava, pišu da je Tito bio isključivo obuzet „marksističko-lenjnističkom verom". Za razliku od Mihailovića, kod kojega su se budile tužne uspomene na teror iz prvog svetskog rata u Toplici (Toplički ustanak 1917), za Tita su izgubljene žrtve bile neminovnost, put ka „lenjnističkoj državi". Oni u Mihailoviću ne gledaju klasnog predstavnika srpskog građanstva u prošlom ratu već čoveka-vođu obuzetog spasavanjem srpskog naroda. Partizanske su „provokacije" za Mihailovića bile „kriminalne"

sa stanovišta odgovornosti za masovne žrtve. Strani pisci i emigrantski publicisti smatraju da je Mihailović slično politici pokreta otpora u Francuskoj, Holandiji, Norveškoj čuvao snage za odsudni čas raspleta. Mihailovićev pokret se jedno vreme tretira kao pokret otpora koji se suprotstavlja nacistima. Ima pisaca koji nalaze da je partizanska i četnička politika bila istovetna jedino u zajedničkoj borbi protiv ustaša, koji su u svojoj politici klanja srpskog življa oličavali užas. U stranoj historiografiji o Jugoslaviji u drugom svetskom ratu prisutne su i apsurdne teze o partizanima kao kolaboracionistima. Jednostavno se vrši zamena teza: kolaboracionisti — četnici prebacuju kolaboracionističku oznaku snagama autentične borbe, koje su svojom nepokolebljivom borbenom orijentacijom sužavale polje delovanja četničkih snaga, produbljujući njihovu kolaboracionističku aktivnost. Kao i Čang Kajšek, tako i Mihailović nije od komunista video japanske agresore. Ideološki zaslepljen, Mihailović je sve više izbegavao borbu sa okupatorima, pomažući ih svim raspoloživim sredstvima u borbi protiv glavne suparničke snage koju je želeo da vidi uništenu pre nego što se rad privede kraju.

Komunisti su pripadali revolucionarnoj partiji, ali je nova istorijska situacija — obeležena pojavom fašizma i politike narodnog fronta — isključivala ogolelu borbu „klase protiv klase“, karakterističnu za raniji period. Nov zaokret Kominterne 1939—1941. nije ostao bez traga ni u propagandi jugoslovenskih komunista, uslovljujući dualizam u porukama članstvu KPJ i radnim masama: naglašavanje revolucionarne perspektive u okvirima nastavljanja antifašističke borbe. Svedočanstvo o tim revolucionarnim naglascima sačuvano je u pomenutom ratnom proglasu KPJ, proglasu povodom 1. maja, zaključcima Majskog savetovanja (konsultacija) predstavnika rukovodećeg aktiva KPJ, proglasu Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju povodom napada Nemačke na SSSR. Pored poziva na dalju borbu protiv okupatora, zaključci Majskog savetovanja sadržali su napad na vladu Dušana Simovića zato što se stavila pod okrilje „Engleza“, nastojeći da spase stari poredak, dok je proglas PK KPJ za Srbiju govorio o sovjetskoj vlasti kao idealu. Iako revolucionarni tonovi nisu zanemarljivi u kompleksnoj analizi, kao oblik uticaja na svest članstva, ostaje činjenica da su pripreme za borbu protiv fašizma imale prednost u politici KPJ. Partija se nedvosmisleno izjašnjavala za borbu protiv

neprijatelja, protiv podstrekavanja nacionalne mržnje i deobe Jugoslavije.

Za komuniste otpor fašizmu nije prestao sa zvaničnom kapitulacijom jugoslovenske vojske. KPJ je podizala duh borbe protiv okupatora, smatrajući da nema drugog izbora, i radila na okupljanju svih rodoljubivih snaga pod svojim rukovodstvom. Kao protivnik obnove starog poretka, ona je u borbi protiv okupatora videla i mogućnost socijalnog oslobođenja sopstvenim snagama, uz podršku Sovjetskog Saveza. Vodstvo jugoslovenskih komunista je znalo da predstoji otpor naroda, koji su kapitulantski krugovi jugoslovenske buržoazije ostavili na cedilu napuštajući zemlju, tim pre što je postajalo očigledno da se nemačka agresija proširuje prema SSSR-u. Generalni sekretar KPJ izvestio je Moskvu krajem maja 1941, preko zaostalih službenika Poslanstva SSSR-a u Beogradu, da se nemačke jedinice iz Jugoslavije užurbano prebacuju preko Mađarske i Rumunije na sovjetsku granicu i da je među nemačkim oficirima javna tajna da uskoro predstoji napad na SSSR. Vodstvo komunista je bilo svesno da narodi jugoslovenskih zemalja vole slobodu, da je Hitler u knjizi *Mein Kampf* izneo program rasizma i nacionalizma, objavio rat Jevrejima i slovenskim narodima kao nižoj rasi, u okviru borbe za „životni prostor“, da je fašizam zakleti neprijatelj slobode i demokratije, i da samim tim predstoji rat na život i smrt. Komunisti nisu gubili iz vida antifašističko raspoloženje porobljenog naroda, kao ni pojavu pojedinaca i grupa rodoljuba, koji se nisu mirili s ropskim odnosom prema okupaciji. Nemački i italijanski izvori, nastali od aprila do juna 1941, ostaju kao dokaz o diverzijama, najčešće kidanju telefonskih i telegrafskih žica, sabotazama protiv okupatorske oružane sile, napadima na nemačke vojnike i ustaše. Neprijatelj je mogao da oseti da se borba na jugoslovenskom tlu nastavlja i da kapitulacioni akt predstavlja fikciju sa stanovišta komunista i drugih rodoljuba. Na prostoru bivše Jadranske divizije u posleaprilskim danima Italijani su konstatovali nastavljanje otpora, a kod Sanskog Mosta početkom maja otpor ustašama je izazvao akcije Nemaca. U istočnoj Hercegovini srpski živalj je 3. juna spontano ustao protiv ustaških zverstava. Komunisti su tog meseca budili duh otpora u narodu po zbegovima Bosne, Like, Korduna, Hercegovine, Banije i Slavonije. Stavljani van zakona, Srbi su se spasavali bekstvom u Srbiju ili odlaskom u šume i planine. Braneći život,

organizovali su otpor na hercegovačkim planinama, gde su se nalazili prvi zbegovi, na Šamarici, Petrovoj gori, Kozari, Velebitu. Oni kojknisu uspeli da se sklone ubijani su bez suda, bacani u jame, reke, spaljivani u crkvama i porodičnim zgradama.

Nemački okupator je sa zloslutnom okrutnošću već aprila 1941. najavio brutalnu politiku odmazdi. Pozivajući se na kapitulacioni akt, komandanti Vermahta pretili su streljanjem na licu mesta svakom ko posle 17. aprila bude uhvaćen pod oružjem. Njihova upozorenja isticala su da ova sudbina očekuje svakog rodoljuba obučenog u „srpsku uniformu“.

Po direktivi komunista sakupljani su municija i oružje, počev od pušaka do mitraljeza i topova, naročito u krajevima gde je puška bila sastavni deo života i narodne poezije i gde su položile oružje jedinice Jugoslovenske vojske. Pod vodstvom komunista i članova SKOJ-a stvarane su oružane jedinice, sastavljene uglavnom od omladine: desetine, vodovi, borbene grupe, čete, gerilski odredi, čiji su se pripadnici vežbali u gađanju i pripremali za predstojeće događaje. Okupljani su vojni stručnjaci i obnavljane organizacije Narodne pomoći. Celokupnom organizacijom ovih priprema rukovodio je Vojni komitet, obrazovan na zagrebačkom sastanku rukovodstva KPJ 10. aprila 1941, s Titom na čelu. Prelaskom generalnog sekretara KP u Beograd, izgleda 8. maja 1941, težište priprema KPJ preneseno je u porušeni glavni grad Jugoslavije. Na sednici Politbiroa od 27. juna 1941. Vojni komitet je prerastao u Glavni štab Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije (Glavni štab NOPOJ), za čijeg komandanta je imenovan Tito.

KPJ je ostala jugoslovenska organizacija nezavisno od činjenice što je Kraljevina Jugoslavija bila vojno poražena i njena teritorija izdeljena između četiri okupatora. Partija je zadržala svoj naziv, obraćala se svim jugoslovenskim narodima i zalagala za političko i organizaciono jedinstvo komunista. Ona je ustala protiv pokušaja Metodija Šatorova, sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju, da se makedonska partijska organizacija izdvoji iz njenog sastava i priključi Bugarskoj radničkoj partiji (komunista). Po Šatorovu, rukovodstvo KPJ je bilo anglofilsko, isticanjem borbe u okviru Jugoslavije; po njemu, u Makedoniji nije bilo uslova za oružanu borbu, jer se bugarska država nije raspala kao jugoslovenska, a makedonski narod je gledao na dolazak Bugara kao na dolazak

snaga koje su donele nacionalno oslobođenje. Pokušaja izdvajanja organizacije iz sastava KPJ bilo je i u Hrvatskoj, zbog čega Tito piše članak u kome odgovara zašto su komunisti KP Hrvatske još u sastavu KPJ, to jest da su se ujedinili u KPJ da bi se zajedničkim snagama lakše borili protiv zajedničkog neprijatelja. Jugoslovenski komunisti izričito nisu priznavali okupaciju i komadanje jugoslovenske državne teritorije. Protiv naziva „Jugoslavija“ u nazivu KPJ ustajali su i albanski komunisti koji su posle aprila 1941. došli iz Albanije (Fadilj Hodža, Džavid Nimani, Džavid Hamza, Ismet Šaćiri i drugi), smatrajući da je Jugoslavija omrzuta u očima albanskih masa u međuratnom periodu i da se na toj osnovi one ne mogu mobilisati u borbu protiv okupatora. Mađarski komunisti su takođe tražili od članova KPJ mađarskog porekla da pristupe KP Mađarske, a kasnije da ne vode narodnooslobodilačku borbu trošeći socijalnu energiju pre nastupanja svetske revolucije. Uočljivo je da je KPJ u svom prilazu nacionalnom kompleksu posle okupacije, nezavisno od iluzija pojedinih naroda i nacionalnih manjina da je sa okupacijom i uspostavljanjem vazalnih režima došlo nacionalno oslobođenje, istrajala na svom kursu borbe za obnovu Jugoslavije, drukčijih unutrašnjih odnosa, čak i u onim situacijama kad je takva politika za jedno vreme sužavala platformu oslobodilačke borbe, jer se nije htela odreći njenog jugoslovenskog obeležja.

Za razliku od vrhova građanskih stranaka, rukovodstvo KPJ je ostalo u zemlji, na poprištu borbe. Od istaknutijih građanskih političara u Jugoslaviji su ostali Vlatko Maček, Dragoljub Jovanović, August Košutić i drugi.

Istraživanja istoričara pokazuju da je u vreme aprilskog rata KPJ imala 8.000 članova i da se taj broj uoči ustanka povećao na 12.000, a članstvo SKOJ-a na 40.000, mada se pominje i broj 50.000. Uoči i neposredno posle aprilskog rata članstvo KPJ je u zemljama Jugoslavije brojalo: u Hrvatskoj oko 4.000, u Srbiji oko 2.500, u Crnoj Gori oko 1.800, u Sloveniji oko 1.200, u Bosni i Hercegovini preko 800, u Makedoniji oko 300, u Vojvodini oko 1.200, na Kosovu i Metohiji 270 ljudi. Sačinjavali su ga radnici, inteligencija, naročito iz redova đaka i studenata, s obzirom na uticaj KPJ na univerzitetima i u drugim školama, kao i seljaci — u Crnoj Gori, Vojvodini, Dalmaciji, Slavoniji, Lici, Baniji i na Kordunu,

dok je u drugim krajevima Jugoslavije Partija tek bila počela da stvara uporišta na selu.

Zaključci Majskog savetovanja posebno su istakli značaj činjenice što je KPJ u aprilskom ratu sačuvala svoju organizaciju. Teške žrtve u kadrovima ona je, međutim, pretrpela u Hrvatskoj gubitkom nekoliko stotina komunista, među kojima se nalazilo i više istaknutih publicista i drugih javnih radnika kakvi su bili August Cesarec, Božidar Adžija, Otokar Keršovani i Ognjen Priča, koji su stradali prilikom slabo organizovanog bekstva iz Kerestinca. Prebegavanjem izvesnog broja komunista s područja na područje okupirane Jugoslavije, delovi organizacije bili su paralisani, ali su zato drugi kadrovski jačali. Neki članovi KPJ, vojni obveznici u aprilskom ratu, našli su se u nemačkom i italijanskom zarobljeništvu. Pokrajinski komitet KPJ za Makedoniju dezorganizovan je radom Šatorova, koji je pripajajući makedonsku organizaciju Bugarskoj radničkoj partiji (komunista) odbio da sprovede direktive Politbiroa CK KPJ i počeo da vrši opstrukciju priprema za borbu protiv okupatora u Makedoniji. Prema Šatorovu, u makedonskoj zemlji nisu postojali uslovi za borbu, a bugarska okupacija se nije mogla izjednačavati s nemačkom i italijanskom. Reagujući na njegovo ponašanje, Politbüro CK KPJ ga je jula 1941. isključio iz članstva KPJ i suspendovao Pokrajinski komitet.

KPJ je ostala sekcija Kominterne i sledila njene direktive, prilagođavajući ih svome iskustvu i svojim saznanjima o nacionalnim uslovima.

Sednica članova Politbiroa i Centralnog komiteta koji su se nalazili u Beogradu, održana 22. juna 1941, na dan napada Nemačke na SSSR, ocenila je da je došao trenutak da otpočne oružana borba protiv okupatora. Proglas CK KPJ pozvao je „proletere sviju zemalja Jugoslavije“ da zauzmu „svoja mesta“. O napadu na SSSR govorilo se kao o nastajanju „najtežeg časa“, ali se podvlačilo da jugoslovenski komunisti nisu iznenađeni. Oni, stajalo je u proglasu, borbu prihvataju jer su je očekivali i za nju se spremali.

Komunisti su počeli da napuštaju gradove i da stvaraju oružane grupe, a Nemci da ih hapse, prema planu odranije pripremljenom u berlinskoj centrali Gestapoa (šifra „Internacionala“). U depeši Izvršnog komiteta Kominterne upućenoj CK KPJ od 22. juna 1941. stajalo je da je odbrana SSSR istovremeno i odbrana porobljenih naroda. Kominternu je tražila da se

preduzmu sve mere kako bi se potpomogla i olakšala borba sovjetskog naroda. Istovremeno je upozoravala da se u sadašnjoj etapi radi o oslobođenju od fašizma, a ne o socijalističkoj revoluciji.

Posle 22. juna u dokumentima i proglasima KPJ izostaju napadi na organe bivše Kraljevine Jugoslavije i pre naglašavanja perspektive za stvaranje novog društva. Ističući narodnooslobodilački karakter borbe, jugoslovenski komunisti su vodili računa o vlastitoj strategiji jedinstva svih antifašističkih snaga u zemlji i o promenama u međunarodnim odnosima posle zaključenja faktičkog ratnog saveza između Velike Britanije i SSSR-a. Proglasi KPJ od 12. i 25. jula 1941. polazili su od toga da je u svetu stvoren jedinstveni front svih demokratskih i progresivnih snaga za borbu protiv mraka, nasilja i ropstva koje donosi fašizam. KPJ je davala do znanja članstvu da su se Velika Britanija, SSSR i SAD ujedinile u zajedničkoj borbi. Uništavanje neprijatelja smatralo se za zadatak svakog rodoljuba, a ne samo partizanskih odreda. Rukovodstvo KPJ pozivalo je narod Jugoslavije u borbu u ime slobode i nezavisnosti. Prizivane su u sećanje slobodarske tradicije jugoslovenskih naroda i buđene uspomene na njihovu borbu u bližoj i daljoj prošlosti. Od Hrvata se tražilo da se prisete Matije Gupca, a od Srba da uništavaju neprijatelje kako bi „sinulo srpsko ime“. Nemci su proglašavani za vekovne neprijatelje, a „Rusi“ za braću.

Posle stavljanja Partije u mobilno stanje 22. juna 1941, Politbiro CK KPJ je na novoj sednici, održanoj 4. jula, sutradan po Staljinovom obraćanju narodima SSSR-a, doneo odluku da se s mobilnog stanja pređe na akcije. Sastanku su, pored Tita, prisustvovali Aleksandar Ranković, Sreten Žujović, Ivo Lola Ribar, Milovan Đilas, Ivan Milutinović i Svetozar Vukmanović. Usvojeni zaključci predviđali su da se sa sabotaža i diverzija pređe na borbe u formi partizanskog rata, da se stvaraju partizanski odredi, uvedu politički komesari kao predstavnici KPJ u oružanim jedinicama, i da se u jugoslovenske zemlje upute članovi CK KPJ s izvanrednim ovlašćenjima. U Bosni i Hercegovinu upućen je Svetozar Vukmanović, a u Crnu Goru Milovan Bilas.

KPJ je predvečerje ustanka dočekala kao jedinstvena politička snaga, dobro organizovana, velike udarne moći, s prekaljenim kadrom, s pripremljenim štamparijama, izgrađenim siste-

mom veza (javke i kanali). Uticaj KPJ u narodu daleko je prevazilazio njenu kadrovsku osnovu. Od ravnomerne zastupljenosti partijske, organizacije u jugoslovenskim zemljama — uvažavajući objektivno različite uslove borbe u njima — zavisila je i politička mobilizacija masa u leto 1941. Komunisti su prošli kroz predratnu školu narodnog fronta i antifašističke borbe, stapajući se s masama, razvijajući saradnju sa seljaštvom, radništvom i delom humanističke („poštene“) inteligencije. Oko jezgra profesionalnih revolucionara stvorili su uoči rata organizaciono čvrstu, ideološki sazrelu, politički jedinstvenu i akciono disciplinovanu partiju, oslonjenu na mladi kadar, čiji su mnogi pripadnici, pošto još nisu bili odslužili vojsku, nadoknađivali znanje iz vojne vestine samopožrtvovanjem, patriotskim žarom i revolucionarnim romantizmom. Komunisti i mali broj oficira i podoficira jugoslovenske vojske — pripadnika ili simpatizera KPJ i patriota — činili su s veteranima španskog građanskog rata, čiji je povratak u zemlju organizovalo partijsko rukovodstvo, prvi ustanički starešinski kadar. Španski borci vraćali su se u zemlju delom iz Trećeg Rajha u kojem su se našli, njih oko stotinu, raspoređeni u tri grupe, prema dobrovoljnoj želji da rade u Nemačkoj, što je bio način da se napuste logori u Francuskoj. Preko partijskih veza njihov povratak u zemlju je počeo u leto 1941. godine. Računa se da je kroz Zagreb prošlo oko 80 do 100 španskih boraca. „Španci“, kako su ih zvali u zemlji, dobili su odgovorne dužnosti komandanata i komesara partizanskih jedinica: odreda i bataljona, a kasnije brigada i divizija, pa i armija. Nalazili su se u glavnim štabovima i Vrhovnom štabu NOPO i Dobrovoljačke vojske, odnosno NOVJ. U zemlju se vratilo oko 250 preživelih španskih boraca, od kojih je svaki drugi poginuo u toku narodnooslobodilačkog rata i revolucije.